

The necessity of knowing the time and place of the revelation of Qur'anic verses when interpreting them

Morteza Balador¹ | Alimohammad Mirjalili² | Ahmad Zare Zardini³ | Yahya Mirhoseini⁴

1. PhD student of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod University, Meybod, Iran. E-mail: mortaza.balador@gmail.com
2. Corresponding Author, Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod University, Meybod, Iran. E-mail: almirjalili@meybod.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod University, Meybod, Iran. E-mail: zarezardini@meybod.ac.ir
4. Associate Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod University, Meybod, Iran. E-mail: mirhoseini@meybod.ac.ir

---

Article info.

Article type:

Research article

Article history:

Received 28 May, 2024

Received in revised form 25 August, 2024

Accepted 3 September, 2024

Published online 22 September, 2024

Keywords:

Qur'an, Reading the Quran, Time of revelation, Place of revelation, Commentary.

Abstract

The Holy Quran is a book of guidance, and the condition for benefiting from it is the correct understanding of what God means by the verses. Understanding the verses also requires tools and context that the interpreter needs to get help from to understand the verses. One of those evidences is knowing the time and place of revelation of the verses. Therefore, knowing the time and place of revelation of verses is considered one of the rules of interpretation. This recognition and, consequently, paying attention to the cultural, social, political and geographical conditions governing the Arabian Peninsula in the era of descent is one of the non-verbal context that the commentator should take help from in order to understand the verses in order to have a correct understanding of the verses. This article, which is done in a descriptive-analytical way, is an answer to the question that knowing the time and place of revelation of the verses of the Qur'an, what role does it play in understanding them?

The results of the research show that familiarity with the time and place of revelation in reading the content and understanding the ultimate goals of surahs, knowing the reference of pronouns in verses, knowing the examples of verses, knowing the correct meaning of words, knowing abrogated and abrogated verses, familiarizing with the method of the Quran in gradual education of People of the society, identifying the true narrations of the causes of descent, etc., is considered an efficient tool, and by identifying the correct narrations in this field, it helps the commentator in the way of understanding the verses accurately.

Cite this article: Balador, M., Mirjalili, A., Zare Zardini, A., & Mirhoseini, Y. (2024). The necessity of knowing the time and place of the revelation of Qur'anic verses when interpreting them. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 14(2), 19-39. <http://doi.org/10.30512/kq.2025.20532.3895>

© The author(s)

Publisher: Meybod University

<http://doi.org/10.30512/kq.2025.20532.3895>

Extended Abstract

Introduction

The Holy Quran is a book of guidance, but it can be of no benefit unless what God means by the verses is correctly understood. In this regard, the knowledge of where and when verses were revealed to the prophet is of great help. Gaining this knowledge is a prerequisite for the interpretation of the Book. Indeed, paying attention to the sociocultural and geopolitical conditions of the Arabian Peninsula at the time of revelation ensures the correct understanding of the verses. Conversely, ignoring the role of the time and place of revelation leads to misconception and misinterpretation of the Qur'an. The present study seeks to examine the spatial and temporal pieces of evidence that help to appropriately decipher the divine messages.

Methodology

Conducted through a descriptive-analytical method, this study aims to clarify how a knowledge of the time and place of revelation affects the understanding of Qur'anic verses. This knowledge can be gained intratextually or extratextually. In the first method, the content of a given chapter is examined to detect the pieces of evidence that signify the general atmosphere of the verses, their spatial and temporal contexts, and their being introduced first in Mecca or Medina. It is to be noted that the verses in most Meccan chapters are about ideological and ethical issues. They were in full consistence with the cultural, ideological and social conditions in Mecca at the time of the prophet (pbuh). In contrast, the verses introduced in Medina usually refer to jurisprudential and especially political and social issues. Extratextually, the settings of verses can be known through history books, biographies, and reports on the contexts of verses.

Discussion

The findings of the research are itemized as follows:

a) Having a knowledge of where and when verses were revealed to the prophet helps to interpret them accurately. What matters in this case is to understand the true intention of verses rather than relying on the denotative meanings of words and phrases. Unfortunately, some scholars have offered wrong interpretations of certain verses simply by ignoring the contextual meanings or connotations of words and expressions.

b) Careful examination of the time and place of revelation makes it possible to identify and eliminate the corresponding wrong hadiths as well as those faked by Jews.

c) Detection of the goal, intention or motive of a given verse or chapter largely depends on the information about the revelation time and place of that utterance. This information also helps the interpreter find the relationships among the verses within a chapter.

d) The time and place of a verse serve to suggest the reason for its revelation.

e) Knowledge of the time and place contexts of verses is suggestive of the evolutionary trend of divine teachings and commandments in early Islam. As it was the case, the major goal of the prophet was to propagate good manners and Islamic cultural values. His mission was mainly the substitution of wrong cultures with the Islamic culture. This occurred through a series of gradual stages. The evolutionary nature of acculturation is evident by the specific settings of verses and chapters.

f) Information on where and when divine messages were given helps to know nullifying (*nasekh*) verses from nullified (*mansoukh*) ones. Lack of this knowledge makes any act of interpreting invalid. Regarding the nullification issue, two verses are labeled as *nasekh* and *mansoukh* if they are thematically opposite. Then, based on the time and place of those two messages, their revelation sequence is identified.

g) At times, two or more verses may sound contradictory, but an interpreter can justify this apparent contradiction using his contextual knowledge of those verses.

h) Information on the setting of verses helps to correctly identify the references of seemingly ambiguous pronouns.

Conclusion

In summary, the present study convinces one that a) it is not advisable to interpret the Qur'an by relying on the denotative meanings of lexical items regardless of the time and place contexts of verses, b) understanding the pragmatic aspects of Qur'anic chapters takes a knowledge of those contexts for granted, c) books of hadith and interpretation cannot provide adequate information on the reasons and references of verses; they should be supplemented with the awareness of where and when verses were introduced first, d) Islamic teachings were presented to the early society of Muslims step by step, by they cannot be studied unless their time and place contexts are taken into account, e) the existence of nullification cases (*naskh*) in the Qur'an implies links between the concepts and the time and place of their revelation, and f) the apparent contrasts among some verses can be resolved by considering the spatial and temporal aspects of revelation.

نقش شناخت زمان و مکان نزول آیات در فهم قرآن^۱

مرتضی بلادر^۱ | علی محمد میرجلیلی^۲ | احمد زارع زردینی^۳ | یحیی میرحسینی^۴

۱. دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه میبد، میبد، ایران. رایانامه: mortaza.balador@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، استاد، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه میبد، میبد، ایران. رایانامه: almirjalili@meybod.ac.ir
۳. دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه میبد، میبد، ایران. رایانامه: zarezdardini@meybod.ac.ir
۴. دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه میبد، میبد، ایران. رایانامه: mirhoseini@meybod.ac.ir

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>هدف: قرآن کریم کتاب هدایت است و شرط بهره‌مندی از آن، فهم صحیح مراد خداوند است. فهم آیات نیز به ابزار و قرآنی نیازمند است که یکی از آن‌ها، شناخت زمان و مکان نزول آیات است. با توجه به اهمیت شناخت زمان و مکان نزول در فهم مراد الهی از آیات، این مقاله بر آن است که نقش این شناخت را در تفسیر قرآن بیان کند.</p> <p>روش پژوهش: این مقاله به روش توصیفی تحلیلی انجام گرفته است. برای شناخت زمان و مکان نزول آیات از دو روش استفاده شد: الف) روش‌های درون‌متنی که با تحلیل محتوای آیات و سیاق آن‌ها، بخشی از فضای نزول آیات، زمان و مکان، مکی یا مدنی بودن آیات مشخص گردید. ب) روش‌های برون‌متنی که همان استفاده از کتب تاریخی، سیره و اسباب النزول در جهت دست‌یابی به زمان و مکان نزول آیات است.</p> <p>یافته‌ها: شناخت زمان و مکان نزول آیات، مفسر را در موارد ذیل کمک می‌کند:</p> <ol style="list-style-type: none"> ۱. مفسر را از مراد استعمالی الفاظ و عبارات قرآنی، منصرف کرده و به مراد جدی الهی رهنمون می‌گردد؛ ۲. شناسایی بسیاری از روایات نادرست در سبب نزول آیات و اسرائیلیات؛ ۳. کشف اهداف و اغراض اصلی سوره‌ها؛ ۴. شناخت سبب نزول یا مصداق آیه؛ ۵. سیر تدریجی نزول احکام الهی و به عبارتی، سیر تربیت اسلامی در صدر اسلام؛ ۶. شناخت آیات ناسخ و منسوخ؛ ۷. رفع تعارض بدوی از ظاهر برخی از آیات و ۸. شناخت مرجع ضمیر در آیات. <p>نتیجه‌گیری: از نتایج تحقیق حاضر می‌توان موارد زیر را برشمرد: ۱. توجه صرف به گفته لغت‌شناسان برای کشف معنای واژه‌های قرآن، بدون توجه به زمان و مکان نزول آیات صحیح نیست. ۲. برای شناخت سبب نزول و مصادیق آیات، نمی‌توان صرفاً به کتب روایی یا تفسیری مراجعه کرد. ۳. یکی از راههای شناخت سیر تدریجی تربیت اسلامی توجه به زمان و مکان نزول آیات است. ۴. پدیده نسخ در آیات قرآن کریم نشانگر ارتباط موضوع نزول قرآن با دو عنصر زمان و مکان است. ۵. تبیین زمان و مکان نزول آیات، ادعای تعارض ظاهری برخی از آیات با بعضی دیگر را ابطال می‌کند.</p>	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۰۸</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۰۴</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۳</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱</p> <p>کلیدواژه‌ها: قرآن، خوانش قرآن، زمان نزول، مکان نزول، تفسیر.</p>

استاد: بلادر، مرتضی؛ میرجلیلی، علی محمد؛ زارع زردینی، احمد و میرحسینی، یحیی. (۱۴۰۳). نقش شناخت زمان و مکان نزول آیات در فهم قرآن. کتاب قیّم،

۱۴(۲)، ۱۹-۳۹.

ناشر: دانشگاه میبد.

<http://doi.org/10.30512/kq.2025.20532.3895>

© نویسندگان.

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری مرتضی بلادر با عنوان «تحلیل و ارزیابی نقش شناخت زمان و مکان نزول در تفسیر قرآن» است که با راهنمایی دکتر علی محمد میرجلیلی و مشاوره دکتر احمد زارع زردینی و دکتر یحیی میرحسینی در دانشگاه میبد انجام پذیرفته است.

۱. طرح مسئله

آشنایی با زمان و مکان نزول آیات قرآن و بالتبع، آشنایی با شرایط اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و جغرافیایی حاکم بر عصر نزول از قرائن مهم در فهم کتاب الهی است که مفسر باید از آنها در راستای فهم آیات یاری بگیرد تا فهم صحیحی از آیات داشته باشد. مقصود از قرائن اموری است که به نحوی ارتباط لفظی یا معنایی با کلام داشته و در فهم مفاد آن و درک مراد گوینده مؤثر باشد. آگاهی از این مسئله در فهم آیات بسیار مهم است. قرائن فهم متن قرآن، به دو دسته متصل و منفصل و هر کدام از آنها به دو قسم لفظی و غیر لفظی تقسیم می‌شود: الف) قرائن متصل لفظی یا مقالیه مانند سیاق با انواع متعدد آن چون سیاق کلمات، سیاق جملات و سیاق آیات. ب) قرائن متصل غیر لفظی یا قرائن مقامیه نظیر توجه به فضای نزول (سبب نزول، شأن نزول، مکی و مدنی، فرهنگ زمان نزول، زمان و مکان نزول)، شرایط و موقعیت صدور کلام، صفات و ویژگی‌های متکلم، ویژگی‌های مخاطب، ویژگی‌های موضوع سخن، مقام سخن و لحن کلام، وقایع خارجی مربوط به مفاد کلام، معرفت‌های بدیهی و برهان‌های قطعی (رجبی، ۱۳۸۳، صص ۹۱ و ۱۱۸-۱۴۴).

از این رو، آگاهی از زمان و مکان نزول آیات قرآن به عنوان قرینه متصل غیر لفظی، از قرائنی است که مفسر می‌تواند از آن در درک مقصود آیات یاری بگیرد و به کمک آن، فهم صحیحی از آیات داشته باشد و از سوی دیگر، با توجه به این که هیچ دلیل محکمی بر وحیانی بودن ترتیب فعلی چیش سُر قرآن نداریم (اخوان، ۱۳۹۵، ص ۱۴)، لذا لازم است به زمان و مکان نزول آیات توجه کرد؛ چراکه بی‌توجهی به آن، مراد برخی از آیات را با ابهام مواجه می‌سازد و یا به برداشت غلط از آنها منجر می‌شود. به عبارت دیگر، با بررسی آیات در محدوده زمانی و مکانی خودش و استفاده از قرائن حالی و مقامی، مفسر به فهم صحیحتری از آیات دست خواهد یافت. به عنوان مثال، محور سوره مکی بحث از اصل وحی، دین، توحید و شرک، و تحکیم پایه‌های اعتقادات اسلامی با تاکید بر مسائل اخلاقی است، ولی سوره مدنی بیانگر حدود و فرایض و احکام فردی و اجتماعی است. از این رو، بسیاری از آیات نازل شده در سوره مکی، ناظر به مباحث اعتقادی و اخلاقی است به گونه‌ای که نزول آنها هماهنگی ویژه‌ای با شرایط فرهنگی، اعتقادی و اجتماعی عصر حضور پیامبر اکرم (ص) در مکه دارد، ولی آیات نازل شده در مدینه، به مباحث فقهی و بویژه، مباحث سیاسی و حکومتی و اجتماعی می‌پردازد، زیرا به هنگام نزول این آیات در مدینه، جامعه اسلامی و حکومت اسلامی به رهبری پیامبر اکرم (ص) تشکیل شده بود.

مفسر برای شناخت زمان و مکان نزول آیات می‌تواند از دو راه استفاده کند: الف) استفاده از روش‌های درون‌متنی (بررسی محتوای آیات سوره برای شناخت زمان و مکان نزول آن) که با این روش می‌شود با تحلیل آیات و سیاق آن به بخشی از فضای نزول قرآن، زمان و مکان، مخاطب و مکی بودن یا مدنی بودن آیات راه پیدا کرد (سلیمانی، ۱۴۰۰، ص ۱۳۰) و ب) روش‌های برون‌متنی (استفاده از کتب تاریخی، سیره، و کتب اسباب النزول...).

این مقاله که به روش توصیفی تحلیلی انجام گرفته در مقام پاسخ به این سؤال است که آشنایی به زمان و مکان نزول آیات قرآن، چه نقشی در فهم آنها دارد؟

۲. پیشینه پژوهش

شناخت زمان و مکان نزول و از جمله، مکی و مدنی بودن آیات از مسائلی است که در کتب تفسیر و علوم قرآنی به آن توجه شده است. کتاب‌هایی در مورد اسباب نزول، تألیف و در رابطه با مکی و مدنی بودن آیات و سوره‌ها بحث شده است و مفسران به اهمیت آشنایی با عنصر زمان و مکان نزول در فهم آیات پی برده‌اند و در لابه‌لای کتب تفسیر به صورت پراکنده بدان پرداخته‌اند. از باب مثال،

شیخ طوسی در تفسیر «التبیان»، طبرسی در تفسیر «مجمع‌البیان» و زمخشری در تفسیر «الکشاف» از جمله مفسرانی هستند که به زمان و مکان نزول آیات اشاره کرده‌اند.

توجه به اهمیت نقش شناخت زمان و مکان نزول سبب شده که برخی از مفسران متأخر، تفسیر خود را براساس ترتیب نزول تدوین نمایند. به عنوان نمونه، ملاحویش آل‌غازی در «بیان‌المعانی»، محمد عزت دروزه در «التفسیر الحدیث»، عبدالرحمان حسن حنبله المیدانی در «معارج‌التفکر و دقائق‌التدبر: تفسیر تدبری للقرآن‌الحکیم بحسب ترتیب‌النزول»، محمد عابد الجابری در «فهم القرآن‌الحکیم» و عبدالکریم بهجت‌پور در «تفسیر همگام با وحی»، تفسیرشان را بر اساس ترتیب نزول قرآن و توجه به تاریخ و جغرافیای عصر نزول و مکی یا مدنی بودن آیات و سور نوشته‌اند. همچنین، بسیاری از اندیشمندان علوم قرآنی چون بدرالدین زرکشی در «البرهان فی علوم القرآن»، جلال‌الدین سیوطی در «الاتقان فی علوم القرآن» و محمدهادی معرفت در «التمهید فی علوم القرآن»، عبدالرزاق حسین احمد در «المکی و المدنی فی القرآن‌الکریم»، مهدی بازرگان در «پا به پای وحی» و جعفر نکونام در «درآمدی بر تاریخ‌گذاری قرآن» در کنار دیگر مباحث قرآنی، مکی و مدنی بودن آیه‌ها و سوره‌ها را مورد بحث و بررسی قرار داده‌اند.

همچنین پایان‌نامه «نقش شناخت زمان و مکان نزول بر تفسیر قرآن» تدوین نفیسه سادات موسوی‌زاده، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، ۱۳۸۸ موجود است. مقاله‌ای از این پایان‌نامه با عنوان «حوزه ارتباط زمان و مکان نزول قرآن و تفسیر قرآن» استخراج شده و در مجله معرفت، شماره ۱۶۴، مرداد ۱۳۹۰، به چاپ رسیده است که نویسنده تنها بر دیدگاه علامه طباطبایی در تفسیر «المیزان» تمرکز داشته است.

نوشتارهایی هم در خصوص تأثیر فضای نزول بر فهم قرآن نوشته شده است؛ مانند: پایان‌نامه «فضای نزول قرآن کریم» از محمدعلی جدیدی، پایان‌نامه «ترسیم فضای نزول سوره‌های مانده و نحل» از فاطمه خالقی و پایان‌نامه «بررسی مبانی روش‌ها و فواید کشف فضای نزول سور و تطبیق آن در دو سوره حج و عادیات»، از جواد سلمان‌زاده. ولی پژوهشی که به نقش شناخت زمان و مکان نزول آیات در فهم آیات قرآنی به صورت کامل (موضوع مقاله حاضر) پرداخته باشد، در دست نیست.

۳. گونه‌شناسی آثار و ثمرات آشنایی با زمان و مکان نزول آیات در فهم قرآن

آشنایی با زمان و مکان نزول در فهم آیات قرآنی، ابزار کارآمدی به شمار می‌آید و در موارد فراوانی مفسر را یاری می‌رساند که در ادامه مورد بحث قرار می‌گیرد.

۳-۱. خوانش درست محتوا و استخراج اهداف سوره‌ها

سوره‌های قرآن کریم مجموعه‌ای از آیات پراکنده نیست، بلکه وحدتی فراگیر بر هر سوره حاکم است که پیوستگی آیات را می‌رساند. به همین جهت، برخی از مفسران در مقدمه هر سوره، فشرده‌ای از مطالب گسترده آن را آورده و اهداف و غرض اصلی سوره را برشمرده‌اند. علامه طباطبایی یکی از این مفسران است که در آغاز هر سوره به بیان هدف سوره می‌پردازد و از برداشت‌های تفسیری خود را بر پایه غرض سوره مطرح می‌کند (برای مطالعه بیشتر در این باره، نک: ساعدی و معارف، ۱۴۰۲، سراسر اثر). توجه به زمان و مکان نزول، مفسر را در مسیر برداشت صحیح از محتوای سوره‌ها و اهداف آنها کمک می‌کند و او را در یک موضع و موقعیتی قرار می‌دهد که پیام کلی سوره را بفهمد و در پی آن، موضوعات و مسائل مطرح در سوره را بررسی کند و به اهداف و محتوای سوره که آن را از سایر سوره‌ها متمایز می‌سازد، پی ببرد. در اینجا به دو نمونه اشاره می‌شود:

الف) سوره آل‌عمران سوره‌ای مدنی است که در سال‌های دوم و سوم هجری در خلال جنگ‌های بدر و احد نازل شده است. در این زمان، جامعه اسلامی از یک طرف با فتنه‌جویی‌ها و آشوب‌های یهود و نصاری در مدینه روبه‌رو بود که باید برای خاموش کردن آن

بسیار احتجاج و بحث می‌کرد و از سوی دیگر، با مشرکان مکه و اطراف آن درگیر جنگ بود. مسلمانان همیشه در حال آماده‌باش بودند و هر لحظه تهدید می‌شدند. علاوه بر این، اسلام در آن روزها در حال انتشار بود و آوازه‌اش همه جا را پر کرده بود. لذا امپراتوری‌های بزرگی چون ایران و روم نیز جامعه اسلامی را تهدید می‌کردند. در چنین وضعی جامعه اسلامی نیاز به وحدت و یکپارچگی و آمادگی برای مبارزه با دشمنان و صبر در این راستا داشت. با این سابقه ذهنی، آیات این سوره شریفه دارای مضامین ذیل است:

تشویق به وحدت و دعوت به صبر در مقابل مشکلات. خداوند در این سوره سفارش می‌کند که مسلمانان دست به دست یکدیگر دهند و وحدت را بین خودشان انسجام بخشند: ﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا...﴾ (نک. آل عمران: ۱۰۳/۳ به بعد). همچنین، تشویق به مبارزه با مشرکان، واقعه مباهله و یادآوری کارهای یهود و آیات دعوت به صبر چون ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ﴾ (آل عمران: ۲۰۰/۳) در این سوره وجود دارد که در راستای همان هدف است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۳، صص ۵-۶).

ب) مفسران و تاریخ‌نگاران اتفاق نظر دارند که سوره مانده آخرین سوره‌ای است که در اواخر حیات رسول الله (ص) نازل شد (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۶۰۰؛ سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۲۵۲). با دقت در آیات آن دیده می‌شود غرض جامع سوره، دعوت به وفای عهد و پایداری در پیمان‌ها و تهدید شدید نسبت به شکستن حدود و میثاق‌هایی است که در دین گرفته شده است. در این سوره، داستان‌هایی از پیمان‌شکنی‌های بنی اسرائیل (مانده: ۱۲/۶) و همچنین داستان مانده حضرت عیسی (ع) (مانده: ۱۱۴/۶) و بسیاری از احکام حدود و قصاص (مانده: ۳۳/۶، ۳۴، ۳۸، ۴۵) بیان شده است. سر مطلب آن است که در اواخر دوران رسالت پیامبر، ورود قبائل مختلف به مدینه برای روی‌آوری به اسلام و نیز پیمان‌های متعدد رسول گرامی با سران قبائل و غیره صورت گرفت و سرانجام اخذ پیمان از مردم مبنی بر ولایت امام علی (ع) در این سوره مطرح شده است (مانده: ۵۵/۶). از این رو، در اولین آیه از این سوره از مردم در مورد رعایت پیمان و احکام الهی پیمان می‌گیرد (مانده: ۱/۶). به عبارتی، ابتدای سوره مانده، دستور به وفای به عهد به مؤمنان (اعم از مؤمنان واقعی و منافقان) است تا از پیمان‌شکنی‌های مسلمانان در جامعه اسلامی جلوگیری کند. در ادامه، نمونه‌هایی از نقض عهد اهل کتاب را ذکر کرده و از مؤمنان درخواست دوری از پیمان‌شکنان اهل کتاب می‌کند. تلاش‌های پیامبر در اواخر عمر جهت پیوند زدن اسلام به ولایت و نهی جامعه اسلامی از پیمان‌شکنی در این زمینه، در سوره مانده کاملاً مشهود است. در مقوله ولایت علاوه بر اهل کتاب، منافقین نقش ویژه‌ای در کارشکنی داشتند که پیامبر پس از تضمین خداوند مبنی بر حفظ جان ایشان و مسلمانان مخلص، مأمور به ابلاغ آیه ولایت می‌شود (مانده: ۶۷/۵). می‌توان فهمید که این سوره در فضایی نازل شده است که ناسازگاری با فرامین پیامبر (ص) خصوصاً در مسئله جانشینی و حکومت دیده می‌شود در حدی که پیامبر از ابلاغ امر الهی واهمه دارد (خالقی، ۱۳۹۵، ص ۵).

۲-۳. کمک به فهم معنای صحیح واژگان قرآنی

آگاهی از زمان و مکان نزول آیات، فهم صحیح معنای واژگان قرآنی را در پی دارد. برای آشنایی با ظرافت‌های معنای آیات قرآن باید از معنای مفردات و کلمات قرآن آگاه شد. از سویی، با توجه به اینکه دانشمندان لغت ممکن است دقت لازم را نداشته باشند و بین معنای استعمالی و معنای وضعی خلط کرده و واژه را صحیح معنا نکرده باشند و از سوی دیگر، همواره نمی‌توان برای فهم معنای واژگان قرآن به کتب تفسیری مراجعه کرد، زیرا احتمال دارد مفسر با گرایش فکری خاصی واژه‌ای را ترجمه کرده باشد، لازم است مفسر با آگاهی از زمان و مکان نزول آیات، به معنای واژگان در آیه مورد نظر دست یابد. نمونه‌های ذیل شاهدهی بر فهم معنای واژگان قرآنی بوسیله شناخت زمان و مکان نزول آیات است:

الف) در ابتدای رسالت برای اشاره به قرآن از واژه «حدیث» استفاده می‌شده است که به معنای تازگی این گفتار است. زیرا در آغاز رسالت برای اولین بار مردم آیات قرآن را می‌شنیدند و برایشان تازگی داشت (ملاحویش، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۱۸۶). مثلاً در سوره قلم آمده است: «فَدَرْنِي وَمَنْ يُكَدِّبُ يَهْدَا الْحَدِيثَ» (قلم: ۶۸/۴۴). همچنین کلمه «ذکر» که در سوره‌های آغازین آمده دلالت بر جنبه تذکر و اندرزدهی قرآن دارد: «إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ» (قلم: ۶۸/۵۲). پس در سوره‌های آغازین رسالت، کلام خداوند را به عنوان کتاب نمی‌نامیدند. تعبیر کتاب برای اولین بار در سوره ص (ترتیب نزول: ۳۸. نک. معرفت، ۱۳۸۲، ص ۵۷)، ذکر شده است: «كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ» (ص: ۳۸/۲۳) و سپس در آیه اول سوره اعراف (ترتیب نزول: ۳۹. نک. معرفت، ۱۳۸۲، ص ۵۷)، لفظ کتاب آمده است: «كِتَابٌ أَنْزَلَ إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ» (اعراف: ۱/۷) (بهجت پور، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۷۷). نتیجه این که در ابتدای رسالت نبی اکرم (ص)، مردم با آیاتی از قرآن مواجه شدند که در عین سادگی و قابل فهم بودن از فصاحت و بلاغت بسیار بالایی برخوردار بودند که حتی هیچکدام از ادبا و شعرای زمان نزول، توان خلق چنین کلمات و جملاتی را نداشت و همه عاجز و درمانده از مقابله با آن آیات بودند، لذا چون از تازگی و لطافت و زیبایی خاصی برخوردار بودند به آنها «حدیث» گفتند و چون هر شنونده‌ای آنها را می‌شنید، پند می‌گرفت به آنها «ذکر» نیز گفته شد، تا اینکه بخش اعظم قرآن نازل شد و از این جا بود که نام کتاب بر آنها اطلاق گردید.

ب) در رابطه معنای واژه «رکوع» در آیه «وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ ارْكَعُوا لَا يَرْكَعُونَ» (مرسلات: ۴۸/۷۷) بین مفسران اختلاف است و این اختلاف ناشی از مکی و یا مدنی بودن آیه مذکور است. برخی نزول سوره مرسلات را مکی ولی آیه ۴۸ را جزء مستثنیات و نازل شده در مدینه می‌داند (ملاحویش، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۲۵۱) و می‌نویسد: «اگر آیه را مکی بدانیم، منظور از رکوع خشوع است و اما اگر آیه را مدنی بدانیم، در این صورت رکوع در نماز منظور است» (همان، ص ۲۵۶). از دیدگاه برخی دیگر، سیاق آیات نشان می‌دهد که این آیه در مکه نازل شده است و ظاهراً نزولش متأخر از سوره مرسلات نیست (میدانی، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۶۱۳)، ولی این آیه در باره قبیله ثقیف نازل شد در وقتی که پیامبر (ص) آنها را امر به نماز نمود. آنها گفتند: ما حاضر به خم شدن (رکوع) نیستیم و این امر برای ما زشت و سبک است. پیغمبر (ص) در این باره فرمود: در دینی که رکوع و سجود نباشد خیری نیست (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۳۰۵). از طرفی قبیله ثقیف در سال هشتم هجری در غزوه حنین از مسلمانان شکست خوردند و بعد از شکست، هیئتی به مدینه فرستادند و یکی از شرایط اسلام آوردن آنها این بود که نماز نخوانند (واقعی، بی تا، ج ۳، ص ۹۶۸؛ ابن هشام، ۱۳۸۳، ج ۴، ص ۹۶۷)؛ لذا به نظر می‌رسد آیه فوق، مدنی باشد و منظور از «ارکعوا» رکوع در نماز باشد.

ج) در برخی از آیات قرآن واژه «طهارت» بکار رفته است. طهارت دو معنا دارد: الف) تمیز بودن و ب) طهارت شرعی از حدث و خبث. با عنایت به زمان نزول و با توجه به اینکه احکام طهارت شرعی در مدینه نازل شد، آیات مکی نازل شده درباره طهارت، بر تمیزی حمل می‌شود. هرچند آب طاهر است، لیکن نمی‌توان به آیات مکی مانند: «وَ أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا» (فرقان: ۲۵/۴۸) بر مطهریت آب استناد کرد چنانکه برخی از مفسران با استناد به این آیه، آب را سبب طهارت از حدث و خبث دانسته‌اند (نک. ابن ابی زینب، ۱۴۲۴، ص ۷۶؛ جصاص، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۲۰۱)، اما از آیات مدنی می‌توان برای اثبات مطهریت Hf از حدث و خبث استفاده کرد مانند آیه: «يُنزَلُ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءٌ لِيُطَهِّرَكُمْ بِهِ» (انفال: ۱۱/۸) (جوهری، ۱۳۹۸، ص ۱۰۳). قابل ذکر است که در شب جنگ بدر، عده‌ای از رزمندگان به هنگام خواب محتمل شدند و نیاز به آب جهت غسل پیدا کردند. آیه اخیر بدین جریان اشاره کرده که خداوند با نزول باران، امکان غسل را برای ایشان فراهم ساخت (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۹، ص ۲۲).

۳-۳. شناخت مصادیق نزول آیات

شناخت مصادیق آیات یکی دیگر از فوائد توجه به زمان و مکان نزول آیات است. قرآن به صورت تدریجی و به مناسبت‌های گوناگون نازل شده است. روشن است که آیات نازل شده در هر حادثه یا مناسبتی، به همان حادثه و مناسبت نظر دارد و بالتبع، اگر ابهام یا اشکالی در شناخت مصداق آیه پدید آید، با شناخت آن حادثه یا مناسبت، رفع اشکال می‌گردد. در نتیجه، برای فهم معنا و تفسیر درست از آیات، باید به زمان و مکان نزول آنها توجه داشت تا مصداق آن روشن شود و به عبارت دیگر، رجوع به زمان و مکان نزول، قرینه‌ای برای فهم مصداق آیه است و بدون آن، دلالت آیه ناقص می‌ماند. نمونه‌های ذیل شاهد بر این امر است:

الف) مفسران در معنا و مصداق «کوثر» در آیه ﴿إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ﴾ (کوثر: ۱۵/۱۰۸) اختلافی شدید دارند. حوض کوثر، رودی در بهشت، خیر فراوان، اسلام، نبوت، قرآن، شمار فراوان اصحاب، شفاعت و فراوانی ذریه از مصادیق کوثر معرفی شده‌اند. از نظر ابن عباس و کلبی این سوره مکی است ولی از نظر عکرمه و ضحاک مدنی است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۰، ۸۳۵)، اما تاریخ نزول سوره کوثر در مابین ابتدای وحی و هجرت مسلمانان به حبشه بوده و بعد از سوره عادیات نازل شده است (بلاغی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۳۷). بنابراین، ظهور در مکی بودن دارد (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۲۰، ص ۳۷۰). ملا حویش کوثر را به معنای خیر کثیر دانسته و سبب نزول سوره را اطلاق لفظ «ابتر» به پیامبر (ص) توسط عاص بن وائل برشمرده و معتقد است که مدنی شمردن سوره، صحیح نیست و مخالف با قول جمهور مفسران است و ضعیف‌تر اینکه قائل به دو بار نزول آن شویم (ملاحویش، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۱۶۹). محتوا و سبب سوره کوثر نیز به مکی بودن آن گواهی می‌دهد؛ همان چیزی که عموم مفسران به آن اعتقاد دارند (دروزه، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۱۱). گرچه روایتی از ابن عباس نقل شده که دلالت بر مدنی بودن سوره کوثر دارد (حویزی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۶۸۰)، زیرا در این روایت کلمه «منبر» به کار رفته است و با توجه به اینکه در مکه، منبر وجود نداشته و برای اولین بار در مدینه منبر ساخته شد (ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۸، ص ۴۲۶) لذا از روایت فوق، مدنی بودن سوره کوثر استشمام می‌شود. در رد این دیدگاه باید گفت: اولاً از خود ابن عباس روایتی بر مکی بودن سوره کوثر نقل شده است (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۴۰۱). ثانیاً: دانشمندان مسلمان همه سوره کوثر را مکی می‌دانند (طبرسی، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۸۳۴). بنابراین، مکی بودن سوره کوثر از مسلمانات تاریخی محسوب می‌شود و قول بر خلاف آن، قابل پذیرش نیست. مصداق آیه حضرت زهرا (س) و فرزندان حضرت پیامبرند و آیه آخر این سوره قرینه‌ای بر صدق این مدعا است (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۲۰، ص ۳۷۰).

ب) برخی از مفسران سبب نزول آیه ﴿يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ﴾ (فجر: ۲۷/۸۹) را حمزه (عموی پیامبر)، عثمان و ابوبکر (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹، ج ۱۰، ص ۳۴۳؛ سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۳۵۰) و خیب انصاری دانسته‌اند (کاشانی، ۱۴۲۳، ج ۷، ص ۴۳۱)؛ اما تاریخ نزول، چنین چیزی را بر نمی‌تابد، زیرا همه مفسران بالاتفاق سوره فجر را مکی می‌دانند ولی حمزه به مدینه هجرت کرد و در جنگ احد به شهادت رسید و خیب در مکه، توسط کفار به دار آویخته شد؛ درحالی که پیامبر به مدینه هجرت کرده بود و عثمان نیز به مدینه آمد و بئر رومه را در مدینه خرید و تجهیز جیش العسره توسط ابوبکر در مدینه اتفاق افتاد. بنابراین، «ال» در النفس برای جنس است و شامل همه افراد دارای اطمینان نفس می‌شود (ملاحویش، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۱۵۲) و اختصاص به افراد فوق الذکر ندارد. نتیجه آنکه پذیرفتن مصادیق مذکور اقتضا می‌کند آیات در مدینه نازل شده باشد؛ درحالی که اکثر علمای شیعه و سنی سوره فجر را مکی می‌دانند. از طرفی، نفس مطمئنه به کسی می‌گویند که به وعده‌های خدا یقین داشته باشد (طبری، ۱۴۱۲، ج ۳۰، ص ۱۲۱) و بر اثر اطاعت از خداوند واهمه‌ای از عذاب آخرت نداشته باشد؛ درحالی که شواهد متعددی وجود دارد که بعضی از افراد فوق الذکر، نفس مطمئنی نداشتند، بلکه در شک و ترس به سر می‌بردند و از دستورات پیامبر سرپیچی می‌کردند (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۹،

ص ۲۹۵؛ پیشوایی، ۱۳۹۶، صص ۲۴۰ و ۲۸۹). بنابراین، حکم آیه عام است و همه افرادی دارای اطمینان نفس را شامل شود، زیرا باید به عموم لفظ آیه توجه کرد و نه خصوص سبب آن.

ج) مصداق آیات ﴿أَلْهَاكُمْ التَّكَاثُرُ حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ﴾ (تکثیر: ۲-۳ / ۱۰۲) فرزندان عبد مناف و فرزندان سهم بن عمر هستند که خودشان را بزرگتر و از لحاظ نفرات بیشتر می دانستند تا این حد که امواتشان را هم شمارش می کردند و جزو آمار خود می دانستند (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۷۹۱). اما اینکه مصداق آیات را انصار بدانیم و بگوییم: انصار به زندگان و مردگان نشان تفاخر می کردند و یا اینکه مصداق آیات را دو طایفه از یهودیان مدینه بدانیم (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ ج ۱۰، ص ۳۶۰)، صحیح نیست چون یهود و انصار در مدینه بودند و هیچ آیه ای در رابطه با آنان در مکه نازل نشده است (ملاحویش، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۱۷۱). از نظر علامه طباطبائی، سیاق این سوره هم با مکی بودن و هم با مدنی بودن آن می سازد (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۲۰، ص ۳۵۱)، ولی با توجه به کوتاه بودن سوره و مسجع بودن آیات آن، مکی بودن سوره تکثیر صحیح تر به نظر می رسد. البته، مسلم است که این شأن نزولها، مفهوم آیه را محدود نمی کند.

د) بعضی از مفسران مصداق آیه ﴿وَ اَنْلُ عَلَيْهِمْ نَبَا الَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْهَا فَاتَّبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ﴾ (اعراف: ۱۷۵ / ۷) را ابو عامر راهب دانسته اند. اسم واقعی او نعمان بن صیفی و فردی نصرانی و از قبيله خزرج بوده است و هنگام هجرت پیامبر به مدینه به شدت با پیامبر عداوت و دشمنی کرد (ابوحیان اندلسی، ۱۴۲۰، ج ۵، ص ۲۲۳؛ ابن عاشور، ۲۰۰۰، ج ۸، ص ۳۵۲)، اما این تفسیر درست نیست زیرا سوره اعراف در مکه نازل شده است و جریان دشمنی ابو عامر با پیامبر در مدینه اتفاق افتاد. حال چگونه آیه ای مکی، بر ماجرای دلالت کند که هنوز اتفاق نیفتاده بود؟! آیه بر یهود و نصاری انطباق دارد زیرا آنها افرادی بودند که آیات الهی را در تورات و انجیل دریافت کردند و به آنها ایمان آوردند، سپس به مقتضای آنها عمل نکرده و آنها را تحریف کردند (میدانی، ۱۴۲۰، ج ۵، ص ۳۰). بعضی از مفسران مرجع ضمیر مجرور در «علیهم» را یهود می دانند و آیه را چنین معنا کرده اند: تلاوت کن بر یهود (ابن عجبیه، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۲۸۲؛ مراغی، بی تا، ج ۹، ص ۱۰۸)، ولی این دیدگاه صحیح نیست، زیرا آیه مکی است و پیامبر در مکه گفتگویی با یهود نداشته است. پس ضمیر به قوم پیامبر بر می گردد، اما بدلیل عام بودن مفهوم آیه اشکالی ندارد که شامل یهود و غیر یهود شود و پیامبر این آیه را هنگام ورود به مدینه (نه هنگام نزول آیه) بر آنان تلاوت کرده باشد (ملاحویش، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۴۵۴).

۳-۴. ابطال و یا اثبات روایات اسباب نزول

نادیده گرفتن اسباب نزول، تحیر و سردرگمی را در مقام برداشت از آیات و انحراف از اهداف تفسیری را به دنبال خواهد داشت (ولی زاده، ۱۳۸۹، ص ۳). از سوی دیگر، روایات اسباب نزول همانند سایر روایات دیگر در طول تاریخ، دچار جعل و تحریف شده اند. از نشانه های تشخیص روایات جعلی می توان به موارد ذیل اشاره کرد: مخالفت با قرآن، مخالفت با عقل، مخالفت با اجماع، ضعف سندی، قرائن معنوی و مخالفت با زمان و مکان نزول آیات. تحریف و جعل در اسباب نزول یعنی نسبت دادن آیه به شخص، جریان یا واقعه ای که ربطی به نزول آیه ندارد و نیز به معنای دگرگون کردن واقعه و حادثه ای است که سبب نزول واقعی آیه بوده است. لذا بدون تأمل نمی توان همه روایاتی را که درباره اسباب نزول نقل شده است پذیرفت. یکی از راه های تشخیص درستی یا نادرستی روایات اسباب نزول، توجه به زمان نزول سوره هاست. در ادامه، به چند نمونه اشاره می کنیم:

الف) بر حسب مفاد آیه ﴿وَ اِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَ اَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾ (اعراف: ۷ / ۲۰۴) سکوت و استماع آیات هنگام قرائت آنها واجب است. اما در روایتی آمده است که این آیه در راستای تحریم سخن گفتن در حال نماز نازل شده و افراد نمازگزار را از صحبت کردن در حال نماز، منع می کند و در روایت دیگری آمده است که سبب نزول آیه، منع از بلندخواندن قرائت در نماز

جماعت است (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۱۵۵). ولی این دو روایت صحیح نیست، زیرا نماز بعد از معراج در سال دهم بعثت واجب شد، ولی در زمان نزول آیه، نماز واجب نبوده است. ضعیف‌تر از این روایت، روایتی است که نزول این آیه را به جهت سکوت هنگام خطبه‌های روز جمعه بیان کرده است (همان، ص ۱۵۶)، چون این آیه قطعاً مکی است در حالی که نماز جمعه در مدینه واجب شد (ملا حویش، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۴۸۰). به نظر می‌رسد آیه دلالت بر استحباب سکوت و استماع آیات هنگام قرائت آنها می‌کند، باید در هر کجا و در هر حال، به احترام قرآن سکوت کرد و گوش داد و کلام خدا را شنید و در زندگی خود از آنها الهام گرفت. جمله «لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (شاید مشمول رحمت خدا بشوید) را می‌توان به عنوان قرینه بر استحباب این حکم دانست و وجوب را باید اختصاص به شنیدن قرائت امام در نماز جماعت داد.

ب) در مورد آیه «وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْأَوْنَ عَنْهُ وَإِنْ يُهْلِكُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ» (انعام: ۲۶/۶) روایت شده که سبب نزول این آیه ورود بزرگان مشرک بر ابوطالب است که از وی درخواست کردند حضرت محمد (ص) را به آنها تحویل دهد تا او را به قتل برسانند و در عوض، جوانی خوش‌سینما را به ابوطالب تحویل دهند. ابوطالب ناراحت شد و گفت: شما انصاف را در حق من رعایت نکردید، آیا فرزندم را به شما تحویل دهم تا او را بکشید؟ موافقان این روایت، آیه را چنین معنا می‌کنند: «جمعی از پیامبر اسلام دفاع می‌کنند، ولی در عین حال از او فاصله می‌گیرند و مسلمان نمی‌شوند» (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۸). ولی توجه به زمان نزول نشان می‌دهد که این سبب نزول صحیح نیست، زیرا حضرت ابوطالب در میانه ماه شوال سال دهم بعد از بعثت فوت کرد (ملا حویش، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۳۳۳) ولی سوره انعام بعد از سوره حجر نازل شده (ابن عاشور، ۲۰۰۰، ج ۶، ص ۷) و به قرینه نزول آیه «فَأَصْدَعُ بِمَا تُؤْمَرُ» (حجر/ ۹۶) در سوره حجر به سال سوم بعثت، می‌توان تخمین زد که سوره انعام در سال چهارم یا پنجم بعثت نازل شده است. آیات قبل و بعد این آیه در رابطه با مشرکان و شیوه زندگی و چگونگی برخورد آنها با پیامبر است و لحن آیات مذمت و توبیخ آنهاست. اگر سیاق آیات در نظر گرفته شود آیه این‌گونه معنا می‌شود: «کافران مردم را از گرایش به پیامبر نهی می‌کنند و خود نیز از او دوری می‌کنند». این معنا با ذم و توبیخ مناسب است. اما اگر آیه را در مورد ابوطالب بدانیم؛ معنای آیه چنین می‌شود: «ابوطالب دشمنان را از اذیت پیامبر نهی می‌کرد و خود نیز از او دوری می‌کرد». این معنا با ذم و توبیخ آیات قبل و بعد سازگار نیست زیرا دفاع از پیامبر (ص) موجب تحسین و تقدیر است نه ذم و توبیخ، علاوه بر آن، این معنی با جمله پایانی «وَإِنْ يُهْلِكُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ» نمی‌سازد، زیرا دفاع از پیامبر موجب هلاکت نمی‌شود. پس منظور آیه، همان مشرکانی هستند که در آیات قبل و بعد از آنها سخن به میان آمده است و منظور ابوطالب نیست.

ج) در بیان سبب نزول آیه «لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً وَيُحَذِّرْكُمْ اللَّهُ نَفْسَهُ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ» (آل عمران: ۲۸/۳) روایتی از ابن عباس نقل شده که سبب نزول این آیه را جریان عبادت بن صامت می‌داند. او یکی از بزرگان یهود بود و زمانی که پیامبر برای جنگ احزاب خارج شد، به پیامبر گفت: من پانصد نفر سرباز از یهودیان دارم و دوست دارم با تو خارج شوند تا بر دشمن پیروز شوی. ولی نمی‌توان این جریان را سبب نزول این آیه دانست چون سوره آل عمران در سال سوم هجرت و بعد از حادثه احد نازل شد (ابن عاشور، ۲۰۰۰، ج ۳، ص ۶) و حادثه احزاب در سال پنجم هجری رخ داد و قبل از این آیه و یا همراه با آن اتفاق نیفتاده است. اینکه این داستان با آیه انطباق دارد دلیل نمی‌شود که آیه سبب نزول آن باشد، چون بسیاری از آیات در مکه نازل شده‌اند، اما بر حوادثی در مدینه انطباق دارند و بالعکس، و کسی قائل نیست که سبب نزول آیات هستند (ملا حویش، ۱۳۸۲، ج ۵، ص ۳۳۳). با بررسی آیه مورد بحث که خداوند تأکید دارد، مسلمانان یهودیان و نصاری و دشمنان خدا را اولیای خود قرار ندهند و موالات مؤمنان را واجب و موالات کفار و همکاری با آنها را حرام اعلام کرده و آیات بعد که این افراد را تهدید می‌کند که خداوند بر همه چیز آگاه است و انسان روز قیامت نتیجه اعمال خوب و بد خود را

می‌بیند و تأکید می‌کند از خدا و رسولش تبعیت کنید، این نکته به دست می‌آید که خداوند در این آیات به مسئله خطرناک نفاق در مدینه اشاره دارد، زیرا منافقانی در مدینه بودند که ایمانشان ظاهری بود و یهود را کمک می‌کردند و اخبار سری را به گوش آنها می‌رساندند و امید داشتند یهود بر پیامبر پیروز شوند و نیز منافقینی در مدینه حضور داشتند که به کفار مکه اظهار دوستی می‌کردند. در نتیجه، آیه به صورت کلی اشاره به جریان نفاق دارد که از ابتدای ورود پیامبر به مدینه وجود داشت و جریان عباده بن صامت بر آن تطبیق می‌شود، ولی این جریان سبب نزول آیه مورد بحث نیست.

۳-۵. فهم صحیح آیات و ابطال تفسیر ناصحیح

یکی از راه‌هایی که تفسیر صحیح از غیر صحیح باز شناخته می‌شود آگاهی از «زمان و مکان نزول» آیات قرآن است. مفسر می‌تواند جهت فهم صحیح از آیات قرآن از این قرینه یاری بگیرد و بی‌توجهی به آن، سبب ابهام در فهم و یا تشابه آیات می‌گردد. در ذیل به چند نمونه از باب مثال اشاره می‌کنیم:

الف) برخی از مفسران در رابطه با آیه مودت: ﴿قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى﴾ (شوری: ۲۳/۴۲) سعی می‌کنند روایات محکم و متقن در باب نزول این آیه در باره حضرت علی (ع) و حضرت زهرا (س) و دو فرزندشان را نفی کنند. دروزه این آیه را بیانگر ترغیب و تشویق به اجابت دستورات الهی و دعوت به عمل صالح و اشاره به شاکر و غافر بودن خداوند می‌داند و معتقد است که مراد از «مودت قربی» امری عام و گسترده است که متوجه هدایت امت و عدم ممانعت از تبلیغ رسالت و... خواهد بود و انجام این امور عام و گسترده موجب قرابت بین شخص و پیامبر می‌شود (دروزه، ۱۳۸۳، ج ۴، ص ۴۵۷). دروزه در ادامه با استناد به مدنی - نبودن آیه مورد نظر و دو آیه بعد از آن، روایات متعدّد دال بر نزول این آیات در مورد اهل بیت را نقد می‌کند (همان، ج ۴، ص ۴۷۹)؛ در حالی که نبی اکرم (ص) بارها بصراحت مراد از «القربی» در آیه شریفه را تعیین و تبیین نمودند و مصداق آیه را خویشان خود یعنی حضرت علی (ع) و حضرت زهرا (س) و دو فرزندشان دانسته‌اند. این نکته را بسیاری از صحابیان و تابعیان یادآور شده‌اند و در قالب بیان سبب نزول آیه بدان اشاره کرده‌اند (نک. زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۲۲۱؛ ابن عربی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۲۳۲؛ بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۴، ص ۸۱۶؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۳، ص ۳۲). همچنین گفتنی است بسیاری از مفسران، آیه ۲۳ سوره شوری را مدنی می‌دانند. قرطبی می‌گوید: سوره شوری بنابر قول حسن، عکره، عطاء و جابر مکی است و ابن عباس و قتاده گفته‌اند: سوره شوری در مکه نازل شده است بجز چهار آیه آن که در مدینه نازل شده و یکی از آن‌ها آیه «قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ...» است (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۶، صص ۱ و ۲۴). ابوحنیفان نیز از ابن عباس نقل می‌کند که سوره شوری مکی است به جز چهار آیه آن از آیه «قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا...» تا آخر چهار آیه که در مدینه نازل شده است. (ابوحنیفان اندلسی، ۱۴۲۰، ج ۹، ص ۳۲۲ و نک. شوکانی، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۶۰۱؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۳، ص ۱۲). بنابراین با توجه به روایات دال بر زمان نزول آیه مودت، می‌توان فهمید که آیه در مورد اهل بیت (ع) نازل شده است.

ب) دروزه در نقد سخن ابن عباس (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۴۰۸) مبنی بر اینکه سوره مسد پس از آیه ﴿وَ أَنْزَلْنَا عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ﴾ (شعراء: ۲۱۴/۲۶) نازل شده، می‌نویسد: «طبق روایات، پیامبر چند سال پس از آغاز بعثت نزدیکانش را دعوت به اسلام کرد، حال آنکه سوره مسد در اوائل بعثت نازل شده است» (دروزه، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۴۹۷). قابل ذکر است که در ترتیب نزول، سوره مسد در رتبه ۶ و سوره شعراء در رتبه ۴۷ است (معرفت، ۱۳۸۲، ص ۵۷). بنابر دیدگاه ابن عباس - که مورد قبول اکثر مفسران است - سوره مسد بعد از سوره شعراء، در جواب ابولهب نازل شده است که به پیامبر گفت: «تَبَّأ لَكَ، أَلْهَذَا جَمْعَتَنَا» (جابری، ۲۰۰۸، ج ۱، ص ۳۸). در ترتیب مصحف موجود شماره سوره شعراء ۲۶ و مسد ۱۱۱ است. اما با بررسی ترتیب نزول سوره‌ها، در می‌یابیم که سوره مسد با فاصله طولانی، قبل از سوره شعراء نازل شده است (جابری، ۲۰۰۸، ج ۱، ص ۳۲۱؛ میدانی، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۷۱۸؛ ملاحویش، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۱۲۰). بنابراین، باید گفت یا روایت ابن عباس صحیح نیست که در این صورت نمی‌توان به آن استناد کرد، زیرا هیچ

گاه حادثه متأخر نمی‌تواند سبب نزول آیه متقدم باشد (ملاحویش، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۱۲۱) و یا اینکه روایت ابن عباس صحیح است، اما سبب نزول سوره مسد محسوب نمی‌شود، چون امکان دارد ابولهیب جمله: «تَبَّأ لَكَ، هَذَا جَمَعْتَنَا» را در جواب سوره مسد که قبلاً در مورد او نازل شده گفته باشد (همان) و پیامبر سوره مسد را به عنوان رد بر کلام او قرائت کرد نه این که سوره مسد در همان لحظه نازل شده باشد.

۳-۶. شناخت آیات ناسخ و منسوخ

نسخ آن است که حکمی که در آیه‌ای از قرآن ثابت شده است، به وسیله آیه دیگری که ناظر به آیه منسوخ بوده و حکم آن را بیان می‌سازد، نسخ گردد (خویی، ۱۳۸۲، ص ۳۵۷). با نزول آیه ناسخ، زمان عمل به آیه منسوخ پایان می‌یابد و حکم آیه ناسخ جایگزین حکم آیه منسوخ می‌شود. البته، نباید به صرف مشاهده اختلاف و تضاد بین مفاد دو آیه و بدون تأمل کافی در مفاد آنها، ناسخ بودن آیه متأخر و منسوخ بودن آیه متقدم را برداشت نمود چراکه گاه به دقت کافی در مضمون آن دو، اختلاف برطرف می‌شود. متأسفانه، برخی از علمای تفسیر در معانی آیات دقت لازم را بکار نگرفته‌اند و در نتیجه چنین پنداشته‌اند که در میان بخشی از آیات قرآن تعارض و اختلاف وجود دارد و بالتبع، آیه متأخر را ناسخ بر آیه متقدم دانسته‌اند تا تضاد خیالی را برطرف کنند درحالی که بین آنها تعارضی وجود ندارد و نیازی به قول به نسخ نیست (خویی، ۱۳۸۲، ص ۳۵۸). شناخت آیات ناسخ و منسوخ از مباحث مهم و کلیدی تفسیر و علوم قرآن است؛ به نحوی که تفسیر قرآن بدون آگاهی و شناخت از آیات ناسخ و منسوخ ممکن نیست. به همین جهت، امام علی (ع) به یک قاضی که از ناسخ و منسوخ قرآن بی‌خبر بود، فرمود: «هَلَكْتَ وَ أَهْلَكَتَ»: هم خود نابود شدی و هم دیگران را هلاک کردی (مصباح الشریعة، ۱۴۰۰، ص ۱۷).

هرگاه پس از دقت کافی، حکم موجود در دو آیه ناظر به یک موضوع را در تضاد با همدیگر بباییم، روشن می‌شود که یکی ناسخ دیگری است. آنگاه با توجه به زمان و مکان نزول، آیه ناسخ را از آیه منسوخ شناخته می‌شود یعنی آیه متأخر ناسخ آیه متقدم به حساب می‌آید. برای مثال، به چند نمونه اشاره می‌شود:

الف) بعضی قائل به نسخ آیه ﴿قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيَا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ وَلَا تَجْهَرُوا بِصَلَاتِكُمْ وَلَا تُخَافُوا بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا﴾ (اسراء: ۱۱۰/۱۷) با آیه ﴿ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَ خُفْيَةً﴾ (اعراف: ۱۵۴/۷) شده‌اند، ولی نظر آنها قابل پذیرش نیست، زیرا سوره اعراف قبل از سوره اسراء نازل شده‌است و آیه متقدم نمی‌تواند متأخر را نسخ کند (ملا حویش، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۵۸۸). افزون براین، هیچ تنافی و تعارضی بین مفاد این دو آیه وجود ندارد، زیرا چه معنای شرعی صلاه یا لغوی آن (دعا) منظور باشد، هیچ تعارضی بین این دو آیه نیست، چون هر دو آیه امر می‌کنند که صلاه را نه خیلی بلند و نه خیلی یواش بخوانید، بلکه صدای میانه برگزینید و به عبارت بهتر این دو آیه، همدیگر را تفسیر می‌کنند.

ب) برخی از مفسران معتقدند که آیه ﴿وَأَقْتُلُوهُمْ حَيْثُ تَقْتُلُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجْتُمْهُمْ وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّىٰ يَقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ﴾ (بقره: ۱۹۱/۲) با آیه ﴿وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾ (بقره، ۱۹۰/۲) نسخ شده است (ابن جوزی، ۱۴۲۲، صص ۶۵-۶۶) زیرا در آیه ۱۹۱ این سوره دستور به کشتن مشرکان به صورت مطلق و در همه جا می‌دهد ولی در آیه ۱۹۰، تنها دستور به جنگ با مشرکان حاضر در صحنه نبرد می‌دهد. این مفسران آیه ۱۹۰ از سوره بقره را منسوخ با آیه ﴿فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ﴾ (توبه: ۵/۹) می‌دانند که دستور به قتل مطلق و همگانی مشرکان می‌دهد (نحاس، بی تا، ص ۲۶۷)، ولی این دیدگاه ضعیف است زیرا نسخ به معنای رفع الحکم است، در حالی که آیات سه‌گانه از محکومات هستند و حکم آنها باقی است. هم باید با

مشركان حاضر در صحنه جنگ مبارزه كرد و هم با ساير مشركان. البته به احترام مسجد الحرام، نبايد در منطقه حرم الهی دست به جنگ زد مگر آنكه دشمن شروع به جنگ كند. پس نسخ در مورد هيچيك معنى ندارد (ملا حويش، ۱۳۸۲، ج ۵، ص ۱۴۶). قابل ذكر است كه سياق آيات نشان مى دهد كه آيه ۱۹۰ الى ۱۹۳ سوره بقره با همدیگر نازل شده است و معنا ندارد كه يكى ناسخ دیگری باشد چون فاصله زمانى و تقدم و تأخرى در نزول آنها وجود نداشته است.

۳-۷. كشف مراحل و چگونگی ترویج تدریجی فرهنگ اسلامى

ترویج فرهنگ اسلامى و رفتارهاى نيكو، از اهداف اصلى پیامبر اکرم (ص) بوده است. آن حضرت بخش زیادى از عمر خود را صرف مبارزه با فرهنگهاى باطل و جایگزین کردن آن با فرهنگ صحیح اسلامى كرد، زیرا هرگاه فرهنگ عمومى جامعه بر اساس معیارهاى الهى صورت پذیرد، زمینه رشد و بالندگی جامعه و سعادت انسانها فراهم مى گردد. با آگاهی از زمان و مكان نزول آيات، مراحل تدریجی ترویج فرهنگ اسلامى در صدر اسلام را خواهیم شناخت. در ادامه به چند نمونه از این مبحث اشاره مى شود.

۳-۷-۱. بیان حرمت قتل در دوران مكى

اولین آیه ای كه در مورد حرمت قتل در اسلام نازل شد، آیه ذیل است: ﴿وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا﴾ (اسراء: ۱۷/۳۳). قتل بعد از شرك به خدا از بزرگترین گناهان است. جمهور مفسران این آیه و آیه قبلش (آیه ۳۲) را مدنى مى دانند ولى سياق آيات مكى بودن را تأیید مى كند (ملاحويش، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۴۸۶). در مضامین آيات مذکور هیچ دلیلى بر اینکه در مدینه نازل شده باشند دیده نمى شود و احكام موجود در این آيات احكامى نیست كه اختصاص به دوران حضور پیامبر (ص) در مدینه داشته باشد و نظائر آن در سورههاى مكى مانند سوره انعام و اعراف نیز دیده مى شود (طباطبایى، ۱۴۱۷، ج ۱۳، ص ۶) كه نشان مى دهد فرهنگ قتل به ناحق و فرهنگ خونریزى در بین عرب جاهلی رواج داشته و اسلام از همان آغاز حرکت خود در مكه آن را تحریم كرد. البته بعد از آن، در مدینه نیز آياتى در تحریم قتل نازل شد نظیر: ﴿وَ مَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَاً وَ مَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَ دِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ إِلَّا أَنْ يَصَدَّقُوا... وَ مَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَ غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَ لَعَنَهُ وَ أَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا﴾ (نساء: ۹۲/۴-۹۳). به نظر مى رسد علت این كه جمهور مفسران آیه ۱۷ از سوره اسراء را مكى نمى دانند وضعیت مسلمانان قبل از هجرت است، زیرا تعداد مسلمانان قبل از هجرت اندك بود و در بین مشركان قدرتى نداشتند تا بتوانند قاتل را قصاص كنند و یا آزادانه به احكام شرعى را عمل كنند. اما در جواب آنان بايد گفت احتمالاً در زمان نزول آیه جمعیت مسلمانان در مكه زياد و قابل توجه بوده است و به دليل اختلاط مسلمانان با مشركان، خداوند احكامى را صادر کرده است تا به مسلمانان ظلم نشود. به عنوان مثال، اگر يكى از مشركان، مسلمانى را مى كشت، خداوند احكام قصاص را نقل کرده كه به مظلوم ظلم نشود.

۳-۷-۲. تحریم تدریجی ربا

اولین آیه نازل شده پیرامون ربا در سوره روم است كه خداوند در آن، فقط به يك پند اخلاقى قناعت کرده و فرموده است: ﴿وَ مَا آتَيْتُمْ مِنْ رِبَا لِيَرْبُوا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُوا عِنْدَ اللَّهِ وَ مَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ﴾ (روم: ۳۰/۳۹). خداوند در این آیه تذكر مى دهد در پیشگاه او چیزی بر ثروت رباخواران آن افزوده نمى شود، بلکه انفاق و زكات موجب افزایش ثروتها مى شود. سپس خداوند در سوره بقره آیه ﴿الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَخْبِطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَ أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَاتَّقِ اللَّهَ مَا سَلَفَ وَ أَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ﴾

وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ» (بقره: ۲/ ۲۷۵) هرگونه رباخواری را به شدت ممنوع اعلام کرده و در حکم جنگ با خدا ذکر می‌کند. سپس در آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (آل عمران: ۳/ ۱۳۰) «ربا» را با تعبیر «اضعاف مضاعف» مورد نهی قرار می‌دهد و در آیه «وَ أَخَذِهِمُ الرِّبَا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ وَأَكْلِهِمْ أَمْوَالُ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا» (نساء: ۴/ ۱۶۱) از عادات و رسوم غلط یهود انتقاد می‌کند و به عادت زشت رباخواری آنها اشاره کرده و می‌فرماید: یکی دیگر از عادات ناپسند آنها رباخواری بود با این که از آن نهی شده بودند. در نتیجه تحریم ربا به ترتیب در سوره «روم» (مکی، نزول ۸۴)، «بقره» (مدنی، نزول ۸۷)، «آل عمران» (مدنی، نزول ۸۹) و نساء نازل شده است (شایسته نژاد، ۱۳۹۲، ص ۷۲). خدای سبحان در امر رباخواری شدتی به کار برده که درباره هیچ‌یک از احکام فرعی به کار نبرده است، زیرا آثار سوء ربا بنیان دین را منهدم می‌سازد و موجب فراموشی دین شده و نظام حیات را تباہ می‌سازد (موسوی‌زاده، ۱۳۸۸، ص ۹۱).

۳-۷-۳. مبارزه تدریجی با کم‌فروشی

سوره مطففین آخرین سوره‌ای است که قبل از هجرت در مکه نازل شد و خداوند در این سوره کم‌فروشی را مذمت کرده و مردم را از کم‌فروشی بر حذر داشته است: «وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وُزَّنُوهُمْ يُخْسِرُونَ أَلَا يَظُنُّ أُولَئِكَ أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ لِيَوْمٍ عَظِيمٍ يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ» (مطففین ۸۳/ ۱-۶). پیامبر (ص) در زمانی به مدینه هجرت کرد که بسیاری از اهل مدینه عادت به کم‌فروشی داشتند. خداوند این سوره را نازل کرد تا پیامبر هنگام رسیدن به مدینه، حرمت کم‌فروشی را به مردم این شهر گوشزد کند و آنان از این خصلت زشت که موجب عذاب در آخرت است بر حذر دارد. این اولین رحمت خداوند بود که شامل اهل مدینه شد. بعضی از مفسران بر این دیدگاه هستند که این سوره مدنی است، حتی بعضی گفته‌اند: مردی در مدینه به نام ابوجهنیه یک صاع می‌فروخت و در قبالش دو صاع می‌گرفت و این آیه در رابطه با او نازل شد. بعضی معتقدند این سوره بین مکه و مدینه نازل شد. اما قول صحیح این است که در مکه نازل شده است (ملاحویش، ۱۳۸۲ق، ج ۴، ص ۵۱۰) لکن هدف از آن، ترویج فرهنگ درست‌فروشی بود. البته در این رابطه، آیات دیگری نیز در مکه نازل شده بود نظیر: «وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كِلْتُمْ وَزِنُوا بِالْقِسْطِ أَلْمُسْتَقِيمِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا» (اسراء: ۱۷/ ۳۵) و «وَيَا قَوْمِ أَوْفُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ» (هود: ۱۱/ ۸۵) ولی هیچ‌کدام از این آیات لحن تندی مانند لحن آیات سوره مطففین (تهدید به عذاب جهنم) را در بر ندارد.

قابل ذکر است که توجه به ترتیب نزول آیات گاه نشان از نادرست بودن روایات ناظر به سیر تدریجی آیات است. به عنوان مثال، سیوطی در سیر نزول آیات «بسمله» روایتی به شرح ذیل آورده است: «پیامبر در آغاز هر چیز امر به کتابت «بسمک اللهم» می‌فرمود و مردم آن را در تمام نوشته‌ها و کارهای خود به کار می‌بستند تا اینکه آیه ۴۱ از سوره هود «بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا» نازل شد و این عبارت جای «بسمک اللهم» را گرفت و همچنان ادامه داشت تا اینکه آیه «قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ» (اسراء/ ۱۱۰) نازل یافت و پس از آن پیامبر امر به کتابت «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ» فرمود. این نوشتار ادامه داشت تا اینکه آیه «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» (نمل/ ۳۰) نازل شد و آنگاه پیامبر امر فرمود تا بسمله را پس از آن به صورت کامل بنویسند» (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۵، ص ۱۰۶)، ولی با توجه به زمان نزول سوره‌ها این روایت صحیح نیست زیرا سوره نمل قبل از سوره هود و اسراء نازل گردیده و سوره اسراء نیز قبل از سوره هود نازل شده است. بنابراین، روایت فوق‌الذکر قابل پذیرش نیست (ملاحویش، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۵۹).

۳-۸. رفع تعارض از ظاهر آیات قرآنی

قرآن کریم هرگونه وجود تنافی و اختلاف در آیات خود را نفی می‌کند (نساء: ۸۲/۴)، ولی گاه بر اثر عدم دقت کافی مفسر، ممکن است چنین برداشت کند که بین برخی از آیات با بعضی دیگر تعارض وجود دارد. یکی از فوائد مهم توجه به بحث زمان نزول آیات، رفع تعارض از اینگونه آیات است که در نگاه اولیه، به نظر می‌رسد با هم تعارض دارند. به عنوان مثال، در خصوص ذبایح اهل کتاب (یهودیان، مسیحیان و مجوسیان)، دو گونه آیه وجود دارد:

الف) آیاتی که دلالت دارد مصرف گوشت حیوان حلال‌گوشتی که هنگام سر بردن نام خدا بر آن برده نشده حرام است، مانند: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ﴾ (انعام: ۱۲۱/۶): «از آنچه نام خدا بر آن برده نشده نخورید.» از آنجا که اهل کتاب معمولاً در هنگام ذبح، نامی از خداوند به زبان نمی‌آورند، خوردن ذبایح آنها جایز نیست.

ب) آیه‌ای که به صراحت اعلام می‌کند که طعام اهل کتاب حلال است: ﴿الْيَوْمَ أُحِلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَلَلٌ لَكُمْ وَطَعَامُكُمْ حَلَلٌ لَهُمْ﴾ (مائده: ۵/۵): «امروز پاکیزه‌ها بر شما حلال شد و غذای اهل کتاب نیز برای شما حلال شد و غذای شما هم به آنان حلال گردید.»

روایات نیز در این زمینه، تعارض دارند (قمی، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۱۶۳؛ سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۲۶۱). بیشتر فقها و مفسران در جمع‌بندی این آیات و روایات متعارض موجود، حرمت ذبایح اهل کتاب را استنباط نموده‌اند و طعام اهل کتاب در آیه ۵ از سوره مائده را به خشکبار و حبوبات تفسیر کرده‌اند؛ درحالی‌که طعام در فرهنگ قرآنی و روایی، تمام خوردنی‌ها را شامل می‌شود (رهبری، ۱۳۸۹، ص ۱۸۴). و سیاق آیه نیز مخصوص به حبوبات و خشکبار نیست.

توجه به ترتیب نزول آیات وارد در این موضوع، تعارض ابتدایی را برطرف می‌کند و حکم ذبایح اهل کتاب را روشن می‌سازد. آیه انعام در مکه نازل شده است، جایی که مسلمانان با اهل کتاب درگیر نبودند. بعدها که به مدینه هجرت کردند، با قبائل یهود حاضر در مدینه مواجه شدند و با آنان در ارتباط بودند و با آنان خرید و فروش می‌کردند. در عین حال، برای آنکه ارتباط با یهودیان و اهل کتاب به صورت ارتباط دوستانه در نیاید، خداوند خوردن گوشت ذبح‌شده توسط کفار و از جمله، اهل کتاب را بر مسلمانان تحریم کرد. شاهد بر آن آیاتی است که از دوستی با کفار نهی کرده است (نک. آل عمران: ۲۸/۳)، ولی در اواخر عمر پیامبر و در هنگام نزول سوره مائده، اسلام گسترش یافت و سراسر جزیره‌العرب را تسخیر کرد و اهل کتاب در اقلیت و انزوای سیاسی و اجتماعی قرار گرفتند. از این رو، در آیه ۵ از سوره مائده اجازه مصرف طعام آنان را صادر کرد و حتی ازدواج با اهل کتاب (البته به صورت موقت) را مجاز شمرد. قرینه بر این بحث واژه «الیوم» در صدر این آیه است که بیانگر دوره نزول سوره یعنی دوره قدرت‌گرفتن اسلام در سال دهم هجرت است. قابل ذکر است که در آیه سوم و چهارم از سوره مائده نیز سخن از خوراکی‌های گوشتی است. بنابراین به قرینه سیاق، نمی‌توان واژه «طعام» را در آیه ۵ از این سوره به معنای خشکبار چون گندم دانست، بلکه ذبیحه اهل کتاب نیز (البته به شرط بردن نام خداوند بر آن) حلال است.

قابل ذکر است که آیات احکام سر بردن و ذبح حیوانات حلال گوشت، هفت مورد هستند که به ترتیب نزول، در سوره‌های انعام، نحل، بقره و مائده قرار دارند. سوره‌های انعام و نحل از سوره‌های مکی و دو سوره بعدی مدنی هستند. نخستین سوره‌ای که پس از هجرت نازل شد بقره بود و آخرین سوره نازل‌شده از قرآن، سوره مائده است. چهار آیه در سوره انعام و بقیه آیات در سوره‌های بعدی در این زمینه وارد شده است، که به ترتیب عبارتند از:

الف) ﴿كُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ إِنْ كُنْتُمْ بِآيَاتِهِ مُؤْمِنِينَ﴾ (انعام: ۱۱۸/۶): «از آنچه نام خدا بر آن گفته شده بخورید اگر به آیات او ایمان دارید.»

- ب) «وَمَا لَكُمْ أَلَّا تَأْكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ...» (انعام: ۱۱۹/۶): «چرا از چیزهایی نمی‌خورید که اسم خدا بر آنها برده شد، درحالی که خداوند آنچه را بر شما حرام بود، بیان کرده است.»
- ج) «وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يَذْكُرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ» (انعام: ۱۲۱/۶): «و از آنچه نام خدا بر آن برده نشده نخورید، در حالی که آن فسق [سر بریده شده به نام غیر خدا] باشد.»
- د) «قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنْزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أَهْلٌ لِيغَيْرِ اللَّهِ بِهِ» (انعام: ۱۴۵/۶): «بگو در آنچه بر من وحی شده، هیچ حرامی بر کسی که می‌خورد نمی‌یابم، به جزء اینکه مردار باشد، یا خونی که بیرون ریخته، یا گوشت خوک که اینها پلیدند، یا حیوانی که کشته آن از پیروی خداوند بیرون باشد [فسق] و آن را به نام غیر معبود حقیقی کشته باشند.»
- ه) «إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهْلٍ لِيغَيْرِ اللَّهِ بِهِ» (نحل: ۱۱۵/۱۶): «بر شما خوردن گوشت مردار و گوشت خوک و آنچه به نام غیر خدا سر بریده اند و همچنین حیوانی که به نام غیر خدا (چون بت‌ها) کشته شده، حرام است.»
- و) «إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهْلٍ بِهِ لِيغَيْرِ اللَّهِ» (بقره: ۱۷۳/۲).
- ز) مشابه آیه بالا با بیان انواع «میتة» (مانده: ۳/۵)

در صدر اسلام مشرکان مصرف مردار و خون را جایز می‌شمردند و چه بسا مسلمانان نیز حیوانی که خود به خود می‌مرد، میتة می‌دانستند، ولی حیوانی که در اثر خفه‌شدن یا خفه‌کردن، حمله درندگان و شاخ به شاخ شدن می‌مرد، خارج از حکم میتة می‌دانستند. بعلاوه، «کشتن با نام غیر خدا» از کارهای رایج در میان عرب جاهلی بود. قرآن حرمت اینگونه مذبوحه را به صورت مکرر بیان کرد و نیز مصادیق میتة را در آیه ۵ مانده به صورت مفصل بیان کرده است (رهبری، ۱۳۸۹، ص ۱۸۵).

نتیجه‌گیری

از پژوهش حاضر نتایج زیر بدست می‌آید:

۱. شناخت زمان و مکان نزول آیات، می‌تواند در کنار دیگر ابزارهای فهم متن در جهت تفسیر و تبیین دقیق و بهتر معارف قرآن کریم به شمار آید. بویژه آنکه در بسیاری از مواقع، مفسر را از مراد استعمالی آیات منصرف و به مراد جدی خداوند می‌رساند. خاصه آنکه لغت‌شناس نیز ممکن است دقت لازم را نداشته باشد و بین معنای استعمالی و معنای وضعی خلط کرده و واژه را صحیح معنا نکرده باشد.
۲. با دقت در قرینه زمان و مکان نزول، بسیاری از روایات نادرست در سبب نزول آیات، شناخته می‌شوند و بسیاری از اسرائیلیات از چهره تفاسیر، زدوده خواهد شد.
۳. دیگر کارآمدی توجه به زمان و مکان نزول، کمک به مفسر در جهت کشف اهداف و اغراض اصلی سوره‌هاست؛ امری که مورد توجه برخی از مفسران است.
۴. رجوع به زمان و مکان نزول می‌تواند قرینه‌ای باشد تا با شناخت سبب نزول یا مصداق آیه، دلالت آیه تکمیل گردد. همچنین از این رهگذر، سیر تدریجی نزول احکام، خود را به مخاطب بهتر نمایان می‌سازد.
۵. با به دست آوردن زمان و مکان نزول آیات، می‌توان آیه ناسخ را از آیه منسوخ بازشناخت؛ امری که تفسیر قرآن بدون آگاهی از آن دقیق و کامل نیست.
۶. از دیگر فوائد توجه به بحث زمان نزول آیات، رفع تعارض بدوی از آیات است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم. ترجمه محمد مهدی فولادوند. (۱۴۱۵)، دارالقرآن الکریم (دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی).
 ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۹). تفسیر القرآن العظیم. چاپ سوم، مکتبه نزار مصطفی الباز.
 ابن ابی زمنین، محمد بن عبدالله. (۱۳۲۴). تفسیر ابن ابی زمنین. دار الکتب العلمیه.
 ابن هشام حمیری، عبد الملک. (۱۳۸۳). السیره النبویه. مکتبه محمد علی صبیح و اولاده.
 ابو حیان اندلسی، محمد بن یوسف. (۱۴۲۰). البحر المحیط فی التفسیر. دار الفکر.
 ابن عاشور محمد بن طاهر. (۲۰۰۰). التحریر و التنویر. مؤسسه التاریخ.
 ابن عجبیه، احمد بن محمد. (۱۴۱۹). البحر المذید فی تفسیر القرآن المجید. ناشر: حسن عباس زکی.
 ابن عربی، ابو عبدالله محیی الدین محمد. (۱۴۲۲). تفسیر ابن عربی. دار احیاء التراث العربی.
 ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۱۹). تفسیر القرآن العظیم. دار الکتب العلمیه.
 اخوان، محمد. (۱۳۹۵). نقدی بر مقاله «نگاهی به تفسیر قرآن بر اساس ترتیب نزول». مطالعات تفسیری، (۱)۷، پیاپی: ۲۵، ۱۷۵-۱۹۰.
 آلوسی، سید محمود. (۱۴۱۵). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. دارالکتب العلمیه.
 بحرانی، سید هاشم. (۱۴۱۶). البرهان فی تفسیر القرآن. بنیاد بعثت.
 بلاغی، سید عبدالرحمت. (۱۴۲۰). حجة التفاسیر و بلاغ الاکسیر. انتشارات حکمت.
 بهجت پور، عبدالکریم. (۱۳۹۰). همگام با وحی. موسسه تمهید.
 پیشوایی، مهدی. (۱۳۹۶). تاریخ اسلام. چاپ سی و دوم، دفتر نشر معارف.
 جابری، محمد عابد. (۲۰۰۸). فهم القرآن الحکیم، التفسیر الواضح حسب ترتیب النزول. مرکز دراسات الوحدة العربیه.
 جصاص، احمد بن علی. (۱۴۱۵). أحكام القرآن. به کوشش عبدالسلام شاهین، دار الکتب العلمیه.
 جواهری، محمد حسن. (۱۳۹۸). قرینه زمان نزول و خطای راهبردی در فهم مفسر. نشریه ذهن، ۲۰(۴)، پیاپی: ۸۰، ۷۹-۱۲۶.
 خالقی، فاطمه. (۱۳۹۵ ش). ترسیم فضای نزول سوره‌های مانده و نحل. پایان نامه ارشد. دانشکده الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری، دانشگاه فردوسی.
 خوبی، سید ابو القاسم. (۱۳۸۲). بیان در علوم و مسائل کلی قرآن. ترجمه هاشم هاشم‌زاده هریسی و محمدصادق نجمی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
 دروزه، محمد عزت. (۱۳۸۳). التفسیر الحدیث. دار احیاء الکتب العربیه.
 رجیبی، محمود. (۱۳۸۳). روش‌شناسی تفسیر قرآن. پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
 رهبری، حسن. (۱۳۸۹). جایگاه تفسیر به ترتیب نزول در روش‌های تفسیری. پژوهش‌های قرآنی، ۱۶(۲)، پیاپی: ۶۲، ۱۶۶-۱۸۹.
 زرکشی، محمد بن بهادر. (۱۴۱۰). البرهان فی علوم القرآن. دارالمعرفه.
 زمخشری، محمود. (۱۴۰۷). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. دارالکتاب العربی.
 ساعدی، هادی و معارف، مجید. (۱۴۰۲). خصوصیات غرض سوره از منظر علامه طباطبائی (ره) و کارکرد آن در تفسیر قرآن کریم، نشریه مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، ۷(۴)، ۱۱۶-۸۷. <https://doi.org/10.22034/isqs.2024.46346.2179>
 سلیمانی، داود؛ موسوی، ناهید السادات و صافحیان، محمد. (۱۴۰۰). کشف جو و فضای نزول در تفسیر، با تکیه بر زبان قرآن. پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، ۹(۲)، پیاپی: ۱۸، ۱۲۰-۱۳۲. <https://doi.org/10.30473/quran.2021.8201>
 سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (۱۹۷۳). الاتقان فی علوم القرآن. المکتبه الثقافیه.
 سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (۱۴۰۴). الدر المنثور فی تفسیر المأثور. قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
 شایسته نژاد، علی اکبر (۱۳۹۲). تحلیل انتقادی روش و منابع تفسیری محمد عزت دروزه در تفسیر تنزیلی الحدیث. مطالعات قرآن و حدیث، (۱)۷، پیاپی: ۱۳، ۱۲۵-۱۴۹. <https://doi.org/10.30497/quran.2014.1499>
 شوکانی، محمد بن علی. (۱۴۱۴). فتح القدیر. دار ابن کثیر- دار الکلم الطیب.
 طباطبائی، محمد حسین. (۱۴۱۷). تفسیر المیزان. دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پنجم.
 طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان لعلوم القرآن. چاپ سوم، ناصر خسرو.
 طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲). جامع البیان فی تفسیر القرآن. دارالمعرفه.

- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. دار احیاء التراث العربی.
- عبد الرزاق حسین، احمد. (۱۴۲۰). المکی و المدنی فی القرآن الکریم. دار ابن عفان.
- قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴). الجامع لاحکام القرآن. انتشارات ناصر خسرو.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۷). تفسیر القمی. چاپ چهارم، دارالکتاب.
- کاشانی، ملا فتح الله. (۱۴۲۳). زیادة التفاسیر. بنیاد معارف اسلامی.
- مراغی احمد بن مصطفی. (بی تا). تفسیر المراغی. دار احیاء التراث الاسلامی
- مصباح الشریعة، منسوب به امام ششم: جعفر بن محمد علیه السلام. (۱۴۰۰ق)، اعلمی.
- معرفت، محمدهادی. (۱۳۸۸). التمهید فی علوم القرآن. موسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید.
- معرفت، محمدهادی. (۱۳۸۲). تاریخ قرآن. چاپ پنجم، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ملاحویش آل غازی، سید عبدالقادر. (۱۳۸۲). بیان المعانی. مطبعة الترقی.
- موسوی زاده، نفیسه سادات. (۱۳۹۰). حوزه ارتباط زمان و مکان نزول و تفسیر قرآن. معرفت، (۵)۲۰، پیاپی: ۱۶۴، ۵۷-۷۰.
- موسوی زاده، نفیسه سادات. (۱۳۸۸). نقش شناخت زمان و مکان نزول بر تفسیر قرآن. پایان نامه ارشد، دانشکده تفسیر و معارف قرآن کریم، دانشگاه علوم و معارف قرآن، قم.
- میدانی، عبدالرحمن حسن حبنکه. (۱۴۲۰). معارج التفكير و دقائق التدبر. دار القلم.
- نحاس، احمد بن محمد. (بی تا). الناسخ و المنسوخ فی القرآن الکریم. مؤسسة الكتب الثقافية.
- واقدی، محمد بن عمر. (بی تا). مغازی الواقدی. اعلمی.
- ولی زاده، جلال. (۱۳۸۹). اسباب نزول و نقش آن در فهم معانی آیات. پایان نامه ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت معلم تهران.

References

- The Holy Qur'an*. (1995). Translated by M.M.Fouladvand. Dar al-Qur'an (Office of History and Islamic Studies). [In Persian]
- Abd al-Razzaq Hossein, Ahmad. (1999). *Qur'anic chapters from Mecca and Medina*. Dar Ibn-e Affan. [In Arabic]
- Abu Hayyan Ondolesi, Mohammad bin Yousef. (1999). *Al-Bahr al-Mohit Interpretation*. Dar al-Fekr. [In Arabic]
- Akhavan, Mohammad. (2016). A critique on the article 'A glance at the interpretation of the Qur'anic chapters based on the sequence of their revelation'. *Interpretive Studies*, 7(1), 175-190. [In Persian]
- Alousi, Sayed Mahmoud. (1995). *Rouh al-Ma'ani Interpretation of the Qur'an*. Dar al-Kutub al-Elmieh. [In Arabic]
- Bahrani, Sayed Hashem. (1996). *Al-Borhan Interpretation of the Qur'an*. Be'that Institute. [In Persian]
- Balaghi, Sayed Abd al-Hojjat. (1998). *Hojjat al-Tafasir va Balagh al-Exir*. Hekmat Publications. [In Persian]
- Behjatpour, Abd al-Karim. (2011). *In pace with the revelation*. Tamhid Institute. [In Persian]
- Darvazeh, Mohammad Ezzat. (1963). *Hadith interpretation*. Dar al-Ehya al-Kutub al-Arabiyyeh. [In Arabic]
- Ibn-e Abi Hatam, Abdul al-Rahman bin Mohammad (1998). *Interpretation of the Holy Qur'an* (3rd edition). Nezar Mostafa al-Baz Publications. [In Arabic]
- Ibn-e Abi Zamaneyn, Mohammad bin Abdullah (1906). *Interpretation of Ibn-e Abi Zamanayn*. Dar al-Kutub al-Elmieh. [In Arabic]
- Ibn-e Ajibeh, Ahmad bin Mohammad. (1998). *Bahr al-Madid Interpretation of the Qur'an*. Publisher: Hassan Abbas Zaki. [In Arabic]
- Ibn-e Arabi, Abu Abdullah Mohye al-Din Mohammad. (2001). *Ibn-e Arabi Interpretation*. Dar al-Ehya al-Torath al-Arabi. [In Arabic]
- Ibn-e Ashour, Mohammad bin Taher. (2000). *Al-Tahrir va Al-Tanwir*. Al-Tarikh Institute. [In Arabic]
- Ibn-e Hesham Hemyari, Abd al-Malik. (1966). *Al-Sira al-Nabawieh*. Mohammad Ali Sabih & Sons. [In Arabic]
- Ibn-e Kathir, Ismael bin Umar. (1998). *Interpretation of the Holy Qur'an*. Dar al-Kutub al-Elmieh. [In Arabic]
- Imam Jafar Sadeqh (assumed author). (1979). *Mesbah-ol-Sharieh*. A'lami Publications.
- Jaberi, Mohammad Abed. (2008). *Understanding of the Holy Qur'an through interpreting it based on the revelation sequence of verses*. Wahda al-Arabieh Studies Center. [In Arabic]
- Javaheri, Mohammad Hassan. (2019). Evidential factor of revelation time and strategic errors in understanding and interpretation. *Journal of Zehn*, 20(4), 79-126. [In Persian]

- Jassas, Ahmad bin Ali. (1995). *Qur'anic commandments* (edited by Abd al-Salam Shahin). Dar al-Kutub al-Elmieh. [In Arabic]
- Kashani, Mulla Fathollah. (2002). *The best interpretation*. Islamic Sciences Institute. [In Persian]
- Khaleghi, Fatemeh. (2016). *Depiction of the revelation settings for the chapters Maedeh and Nahl* (an MA thesis). Shahid Motahari Department of Islamic Theology, Ferdowsi University. [In Persian]
- Khouyi, Sayed Abulqhasem. (2003). *A dissertation on the general Qur'anic sciences and issues* (translated by H. Hashemzadeh Harisi & M.S. Najmi). Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Ma'refat, Mohammad Hadi. (2003). *History of the Qur'an* (5th edition). Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Ma'refat, Mohammad Hadi. (2009). *Introduction to the sciences of the Qur'an*. Al-Tamhid Cultural Publishing Institute. [In Arabic]
- Maraghi, Ahmad bin Mustafa. (n.d). *Maraghi interpretation*. Dar al-Ehya al-Torath al-Eslami. [In Arabic]
- Meydani, Abd al-Rahman Hassan Habenkeh. (1999). *Pinnacles of thought and scrutiny*. Dar al-Qhalam. [In Arabic]
- Mousavizadeh, Nafiseh Sadat. (2009). *The effect of knowing the time and place of revelation on the interpretation of the Qur'an* (an MA thesis). College of the Knowledge and Interpretation of the Qur'an, University of Qur'anic Sciences and Teachings, Qom. [In Persian]
- Mousavizadeh, Nafiseh Sadat. (2011). Relationship of the time and place of revelation with the interpretation of the Qur'an. *Journal of Knowledge*, 20(5), 57-70. [In Persian]
- Mulla Howeysh Al-e Ghazi, Sayed Abd al-Qhader. (1962). *Bayan al-ma'ani*. Al-Taraqhi Publications. [In Arabic]
- Nahhas , Ahmad bin Mohammad. (n.d). *Nullifying and nullified verses of the Holy Qur'an*. Dar al-Qhalam. [In Arabic]
- Pishvaie, Mahdi. (2017). *History of Islam* (32nd edition). Nashr-e Ma'aref Office. [In Persian]
- Qhortobi, Mohammad bin Ahmad. (1985). *Collection of Qur'anic teachings*. Naserkhosrow Publications. [In Arabic]
- Qomi, Ali bin Ebrahim. (1988). *Qomi interpretation* (4th edition). Dar al-Kitab. [In Arabic]
- Rahbari, Hassan. (2010). Status of interpretation based on the revelation sequence of the Qur'anic chapters. *Journal of Qur'anic Researches*, 16(2), 166-189. [In Persian]
- Rajabi, Mahmoud. (2004). *Methodology of interpreting the Qur'an*. Howzeh and University Research Center. [In Persian]
- Sa'edi, Hadi & Ma'aref, Majid. (2023). Features of the meaning intended in a Qur'anic chapter from the viewpoint of Allameh Tabatabaie (pbuh) and their function in interpretation of the Qur'an. *Journal of Quranic Studies and Islamic Culture*, 7(4), 87-116. [In Persian] <https://doi.org/10.22034/isqs.2024.46346.2179>
- Shayestehnejad, Ali Akbar. (2013). Critical analysis of the methodology and references used by Mohammad Ezzat Dorouzeh in sequence-based interpretation of hadiths. *Journal of Qur'an and Hadith Studies*, 7(1), 125-149. [In Persian] <https://doi.org/10.30497/quran.2014.1499>
- Showkani, Mohammad bin Ali. (1994). *Fath al-Qhadir*. Dar Ibn-e Kathir. [In Arabic]
- Soleymani, Davoud, Mousavi, Nahid al-Sadat, & Safehian, Mohammad. (2021). Detection of the revelation atmosphere based on the linguistic features of the Qur'an. *Journal of Qur'anic Interpretation and Language*, 9(2), 120-132. [In Persian] <https://doi.org/10.30473/quran.2021.8201>
- Soyouti, Abdurrahman bin Abibakr. (1973). *Gaining certainty in Qur'anic sciences*. Al-Thaqafieh Publications. [In Arabic]
- Soyouti, Abdurrahman bin Abibakr. (1984). *Al-Dorr al-Manthour fi Tafsir al-Ma'thour*. Library of Ayatollah Mar'ashi Najafi. [In Arabic]
- Tabarsi, Fazl bin Hassan. (1993). *Collection of the Qur'anic Sciences* (3rd edition). Naserkhosrow. [In Arabic]
- Tabari, Mohammad bin Jarir. (1992). *Comprehensive interpretation of the Qur'an*. Dar al-Ma'refeh. [In Arabic]
- Tabatabaie, Mohammad Hossein. (1997). *Al-Mizan Interpretation of the Qur'an*. Islamic Publications Office. [In Persian]
- Tousi, Mohammad bin Hassan. (n.d). *Al-Tebyan interpretation of the Qur'an*. Dar al-Ehya al-Torath al-Arabi. [In Arabic]
- Valizadeh, Jalal. (2010). *Revelation contexts and their role in understanding the meanings of Qur'anic verses* (an MA thesis). Department of Literature And Humanities, Farhangian University, Tehran. [In Persian]
- Waqhedi, Mohammad bin Umar. (n.d). *Maghazi al-Waqhedi*. A'lami. [In Arabic]
- Zarkeshi, Mohammad bin Bahador. (1990). *Reasoning for Qur'anic sciences*. Dar al-Ma'refeh. [In Arabic]
- Zimakhshari, Mahmoud. (1987). *Explanation of complexities in the Qur'an*. Dar al-Kutub al-Arabiyyeh. [In Arabic]